

Meer dan een dak boven je hoofd

**Nieuwe woonconcepten
voor dak- en thuisloze
jongeren**

Een woontuin op een vergeten stukje grond, een hypertijdelijk onderkomen op een braakliggend terrein of een mix van wonen, werken en leren tegelijk in een oud schoolgebouw. Maar ook prototypes van roomdividers voor de crisisopvang, een verhuisapp voor wie op eigen benen moet leren staan en een oefening in communicatie voor als je allemaal wat anders vindt. Het zijn ontwerpen die iets willen veranderen voor meer dan 12.000 dak- en thuisloze jongeren in Nederland.

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie vroeg ontwerpers mee te denken over nieuwe woonconcepten voor deze kwetsbare groep. Lees er meer over in deze publicatie, en laat je vooral inspireren om aan te haken – om samen te zorgen voor de vernieuwing die zo hard nodig is.

Een eerlijke start

In 2018 ging ik met een groep dak- en thuisloze jongeren in gesprek. Zij vertelden mij hun verhalen: hoe zij in deze situatie terecht waren gekomen, waar zij tegenaan liepen en waarom het niet lukte er weer uit te komen. Stuk voor stuk indrukwekkende en schrijnende verhalen die je niet verwacht in een welvarend land als Nederland. Deze verhalen motiveren mij heel sterk om de handen uit de mouwen te steken.

Deze jongeren hebben in veel gevallen te maken met knelpunten op diverse levensgebieden: geen eigen plek om te wonen, schulden, geen ouders of netwerk waar ze op terug kunnen vallen, soms psychische en/of verslavingsproblemen, soms in combinatie met een (licht) verstandelijke beperking. Jonge mensen, met ieder hun eigen talenten en dromen, die de kans missen op een eerlijke start in hun volwassen leven.

Omdat deze jongeren in het bijzonder onze aandacht verdienen, zijn we in 2019 gestart met het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren. Het ministerie van VWS

coördineert het Actieprogramma en werkt hierin samen met de betrokken ministeries van Binnenlandse Zaken, Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Onderwijs Cultuur en Wetenschap en Justitie en Veiligheid, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, de veertien deelnemende pilotgemeenten en samenwerkingspartners als Stichting Zwerfjongeren Nederland en kennisinstituten. De jongeren werken zelf mee bij het bedenken en uitvoeren van de acties uit het programma via het Jongerenpanel.

Het vinden van oplossingen om dak- en thuisloosheid onder jongeren terug te dringen is een taai vraagstuk. We lopen tegen structuren en systemen aan die soms moeilijk zijn te doorbreken. Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, het fonds voor ontwerpers en makers in de creatieve industrie, is door OCW en VWS gevraagd zijn kennis en expertise in te zetten om nieuwe wegen en mogelijkheden te verkennen om tot nieuwe woonconcepten voor dak- en thuisloze jongeren te komen.

In deze publicatie vindt u een beschrijving van vijf projecten waarin architecten, stedenbouwkundigen, social designers en productontwerpers hun expertise inzetten. Zij hebben meegedacht over nieuwe oplossingen voor dak- en thuisloze jongeren. U vindt ontwerpen voor tijdelijke huisvesting, inrichting van de ruimte om jongeren meer privacy te bieden in een opvanglocatie en trajecten waarin jongeren de kans krijgen om te werken aan eigenwaarde en zelfvertrouwen.

Ik hoop dat u door deze publicatie geïnspireerd raakt om ook zelf aan de slag te gaan in uw gemeente of regio. Immers: de inzet voor de groep dak- en thuisloze jongeren blijft ook de komende jaren belangrijk. En daar hebben we iedereen, inclusief u, hard bij nodig! Onze jongeren verdienen het.

Paul Blokhuis

*Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Coördinerend bewindspersoon Actieprogramma
Dak- en Thuisloze Jongeren*

12.000 maal excuus

Voor u ligt de publicatie Nieuwe Woonconcepten voor Dak- en Thuisloze Jongeren. Hierin staan de voorlopige resultaten van de vijf projecten die door het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie zijn ondersteund in de gelijknamige open oproep. Die oproep werd in april 2020 uitgezet in opdracht van de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, als onderdeel van het brede Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren.

Door de aanhoudende woningcrisis en de pandemie die daar nog eens bij kwam, worden de complexe problemen van deze groep met de dag groter. Het is tijd om een aanpak te ontwikkelen die de negatieve spiraal waar steeds meer jongeren in belanden kan keren. Het traject dat het Stimuleringsfonds hiervoor initieerde, zet daarop in door een nieuwe partij aan de keten van zorg toe te voegen: ontwerpers.

Het fonds is overtuigd van de kracht van ontwerp voor vernieuwing. Social designers, (interieur-) architecten en andere ontwerpers

zijn, als relatieve buitenstaanders, vaak in staat om juist ingewikkelde maatschappelijke vraagstukken inzichtelijker te maken, partijen te verbinden en mogelijke oplossingen te formuleren. Dit doen zij door de verschillende aspecten van een specifieke casus met de betrokken partijen te onderzoeken, om uit te vinden wat precies het probleem is om vervolgens samen met alle betrokkenen in de praktijk oplossingen te ontwerpen.

Het afgelopen jaar gingen vijf ontwerpteams aan de slag met gemeenten die participeren in het Actieprogramma, met de jongeren om wie het gaat en met lokale partners zoals zorgaanbieders, maatschappelijke organisaties en woningcorporaties. Het doel: samen nieuwe concepten ontwikkelen voor (tijdelijke) huisvesting voor dak- en thuisloze jongeren tussen de 18 en 27 jaar.

De uitkomsten zijn zeer uiteenlopend maar geven samen een goed beeld van de problemen rondom dit thema. Waar het ene team een plan lanceert voor verplaatsbare cultuurdorpjes op braakliggende terreinen, zoekt het andere team naar een nieuwe taal om gelijkwaardig met elkaar in gesprek te gaan. De insteek varieert van het creëren van nieuwe woonconcepten tot het aanpakken van het sociale isolement van jongeren, het stimuleren van hun zelfvertrouwen en bewustwording van stigma's en struikelblokken rondom dak- en thuisloosheid bij burgers en beleidsmakers.

Al doende zijn nieuwe inzichten verworven en nieuwe netwerken opgebouwd die van grote waarde kunnen zijn voor iedereen die met deze problematiek te maken heeft. Uit eigen ervaring weet ik hoe ontzettend belangrijk het is om op deze kwetsbare leeftijd, als veel van je identiteit nog vorm krijgt, een veilige en stabiele thuisomgeving te hebben. Deze vijf projecten lossen het probleem voor dak- en thuisloze jongeren niet opeens op maar geven wel nieuwe perspectieven. Inzichten die broodnodig zijn om grotere stappen te zetten om als samenleving het fenomeen van dak- thuisloze jongeren niet meer te accepteren. We zijn collectief excuus verschuldigd aan iedere van de ruim 12.000 dak- en thuisloze jongeren.

Veel leesplezier en vooral ook succes met de verdere uitvoering van dit actieprogramma.

Syb Groeneveld

Directeur-bestuurder Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

- 3 voorwoord Paul Blokhuis
Een eerlijke start
- 6 voorwoord Syb Groeneveld
12.000 maal excuus
- 10 inleiding
Het ontwerpen van vernieuwing
- 14 terug naar eigenwaarde
Ruimte om vertrouwen op te bouwen
- 20 huishonger
Een jaar om op adem te komen
- 26 volwaardige participatie
Tijd voor een goed gesprek
- 32 woontuinen
Tuinieren met toekomstperspectief
- 38 een nieuw fundament
Werken aan je identiteit
- 44 nawoord
Nog maar het begin
- 48 colofon

Het ontwerpen van vernieuwing

Hoe kan het dat we in een rijk land als Nederland meer dan 12.000 dakloze jongeren hebben? Dat is onacceptabel; dat moet anders. Daar is iedereen het over eens. Langzaam maar zeker dringt ook door dat daarvoor een serieuze systeemverandering nodig is. Toch kun je niet verwachten dat degenen die onderdeel uitmaken van het huidige systeem hun eigen werkwijze fundamenteel ter discussie stellen en daar nieuwe voorstellen voor doen. Vernieuwing vraagt om een vonk: een prikkel die makkelijker op te wekken is door mensen van buiten. Mensen met een frisse blik, die geen belanghebbenden zijn in het geheel, die zich verbazen over hoe de dingen gaan, het gevoel hebben dat het anders moet en daar hun best voor willen doen, ongehinderd door de ervaring en wetenschap van wat in dit werkveld haalbaar is en wat niet.

Vanuit die gedachte ijverde de Stichting Zwerfjongeren Nederland er bij het ministerie van VWS voor een opdracht te verlenen aan het Stimuleringsfonds Creatieve industrie. In het

kader van het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren kreeg het fonds de kans de ontwerpsector uit te dagen om met vernieuwende ideeën te komen die een structurele verandering kunnen inluiden. In het voorjaar van 2020 deed het fonds een open oproep aan ontwerpers om hun manier van denken, onderzoeken en creëren in te zetten voor het ontwikkelen van nieuwe woonconcepten voor deze kwetsbare groep – in co-creatie met de vele ervaringsdeskundige professionals uit de praktijk.

Uit 35 inzendingen werden vijf projecten geselecteerd met een thematische spreiding. De eerste fase van het programma begon met matchmaking met de gemeentes, organisaties en professionals die meededen aan het Actieprogramma, maar ook met de jongeren zelf, die als geen ander de expert van hun eigen problematiek zijn. In deze fase werden gezamenlijk de knelpunten en kansen verkend. Voor het uitwerken van kansrijke perspectieven kon in februari 2021 nog eens subsidie worden aangevraagd om in een tweede fase te werken aan verdieping, met tastbare prototypes en pilots.

In deze publicatie staan de vijf geselecteerde projecten beschreven. Het zijn momentopnames, die de verschillende stadia van ontwerpend onderzoek tonen. Waar het ene team nog in de fase van conceptvorming zit en zoekt naar de geschikte partij om op het juiste moment bij aan te haken, maakt de ander zich op voor een serieuze pilot samen met de gemeente en een woningcorporatie. Maar ieder op hun ei-

gen manier leggen ze de vinger op de zere plekken: het structurele gebrek aan zelfvertrouwen waar deze jongeren mee kampen, het ontbreken van een moment van rust, het gemis van een sociaal netwerk, het voorwaardelijke karakter van de hulp, de ongelijkwaardige rolverdeling tussen ‘slachtoffer’ en hulpverlener, de te harde overgang van jeugdhulp naar op eigen benen staan en niet in de laatste plaats alle regelgeving die vernieuwing steeds weer in de weg blijkt te staan.

In plaats van op zoek te gaan naar de absolute waarheid, werken ontwerpers hierbij empathisch. Ze leven zich in in wat iets betekent voor de betrokkenen, zonder zich daarbij te laten weerhouden door de vaak rigide kaders van het systeem. Daarmee laten ze zien dat het systeem vloeibaarder moet worden. Als je hypertijdelijke woningen wilt maken op braakliggende terreinen loop je tegen vergunningen aan, tegen de infrastructuur die er niet is, tegen de noodzaak van een adres, de weerstand van buurtbewoners, en de onmogelijke business case voor de woningcorporatie. Het kan eigenlijk niet, zegt ontwerper Joes Janmaat verderop in deze uitgave. En toch zijn ze het nu aan het doen.

Systemen veranderen: het lijkt onmogelijk, maar bedenk dat de huidige systemen ook het resultaat zijn van menselijke afspraken. Waarom zou je geen andere afspraken kunnen maken en besluiten dáár met zijn allen naar te gaan leven? ‘Met zijn allen’ is hier een belangrijk begrip; de

sleutel is co-creatie. Daarbij zijn ontwerpers aanvullend op al die andere professionals die hun stinkende best doen jongeren een goede plek te geven. Zoals gezegd: een ambtenaar kan niet het hele systeem ter discussie stellen waarbinnen hij zelf functioneert, maar is wel de expert op het gebied van vergunningen, en weet welke weg te bewandelen om die veranderd te krijgen. Wie onderdeel is van het probleem kan ook onderdeel worden van de oplossing.

Op het moment dat betrokkenen ervaren dat ze zelf bij machte zijn om slecht functionerende systemen te veranderen – en hoe mooi dat is – kan vernieuwing ontstaan. Dat makerschap willen we met deze uitgave stimuleren. De ondersteuning van het fonds eindigt hier, met een oproep aan al die mensen, organisaties en gemeentes om dit probleem als ontwerp-opgave te blijven zien. Én om door te pakken: om er samen een systeem van te maken dat werkt voor deze jongeren.

Tabo Goudswaard

Kunstenaar en social designer Tabo Goudswaard is projectleider van dit programma in opdracht van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. Als creatief professional ontwerpt hij nieuwe benaderingen van maatschappelijke vraagstukken en creëert hij de context voor samenwerkingen om een positieve impact op de samenleving te hebben.

Ruimte om vertrouwen op te bouwen

Garage 2020, Khani architecten, A SENSE OF en Opvangcentrum De Elandsstraat

Als je al 3-O achterstaat, wordt opkrabbelen steeds lastiger. Wat kunnen ontwerpers bijdragen aan het voorkomen en doorbreken van de negatieve spiraal waar veel dak- en thuisloze jongeren in belanden? Het project 'Terug naar eigenwaarde' zet in op het creëren van rust, vertrouwen en een ondersteunend netwerk.

'Een gouden idee,' zo noemt Enno Postema de roomdivider die de architecten uit het team ontwierpen voor de gedeelde slaapkamers in Opvangcentrum De Elandsstraat. Hij is directeur van dit opvanghuis waar 22 jongeren tussen de 18 en 23 jaar acht maanden kunnen verblijven, om van daaruit door te stromen naar begeleid wonen. Ze slapen er met zijn vieren in één kamer. 'Wij zijn de eerste slag binnen de keten waar jongeren vanaf de straat binnenkomen, we roeien met de riemen die we hebben. Met deze scheidingswanden kunnen we ze toch wat meer eigen ruimte geven.' Het ontwerp-

team was vorig jaar meer dan welkom in het opvanghuis. ‘Hoe minder wij er alleen voor staan, hoe prettiger. Door corona kwamen hier helemaal geen hulpverleners meer, maar zij kwamen wél.’ Bij de sessies die zij met de jongeren en het hoteluitje dat ze voor hen organiseerden, heeft hij zich wel eens afgevraagd waar het naartoe zou gaan. Maar hij was aangenaam verrast met het concrete ontwerp dat daaruit voortkwam.

Rust

Gevraagd naar wat deze jongeren eigenlijk nodig hebben om weer controle te krijgen over hun leven, noemt Postema orde en structuur; de ontwerpers gebruiken de termen rust en afstand – ‘even weg van de chaos’. De roomdivider van Ashkan Hashemkhani en Patrick Roegiers voorziet in beide. Deze modulaire scheidingskasten rondom de bedden in de slaapkamers bieden privacy en opbergruimte, zonder dat er afgesloten hokjes ontstaan. In de bamboe manden kun je persoonlijke spullen en kleding kwijt, er is een hanggedeelte voor wat netjes moet blijven en er is zelfs een zitgedeelte in verwerkt. De geperforeerde houten wanden dempen het omgevingsgeluid en de planten bovenop zorgen voor een prettig huiselijke sfeer.

Doe het zelf

‘Er is veel onrust in het leven van deze jongeren,’ zegt Hashemkhani. ‘Het eerste wat ze zien als ze wakker worden zijn hun kamergenoten. Een van de jongens vertelde dat hij het gevoel heeft dat hij op een druk

strand ligt als hij wakker wordt. Deze scheidingswanden zorgen voor net wat meer rust aan je kop. En dat schept weer ruimte om aan jezelf te kunnen werken.'

Bij wijze van pilot is er nu één kamer met twee roomdividers ingericht. Het idee is om er een doe-het-zelf-pakket van te maken dat de gebruiker zelf in elkaar kan zetten. Postema: 'Een simpele, doeltreffende oplossing, die je nog veel breder in de markt zou kunnen zetten. Denk alleen al aan alle gezinnen in de stad die niet genoeg kamers hebben voor hun kinderen. Ik wil ze hier wel in alle kamers hebben, de jongens hebben er echt wat aan.'

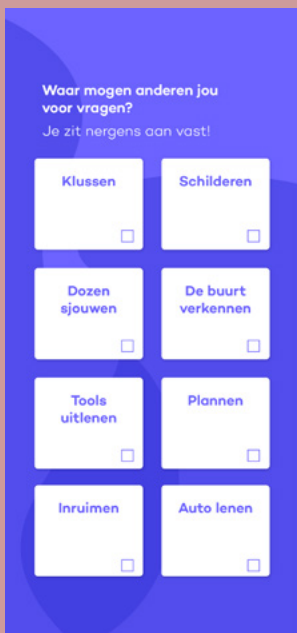
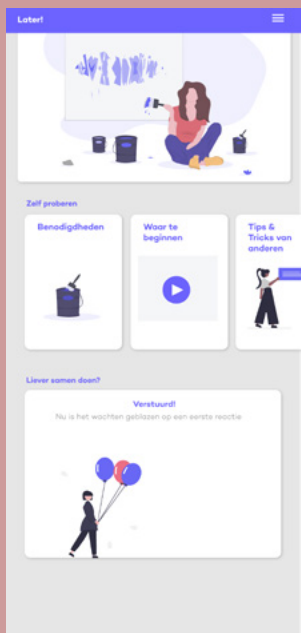

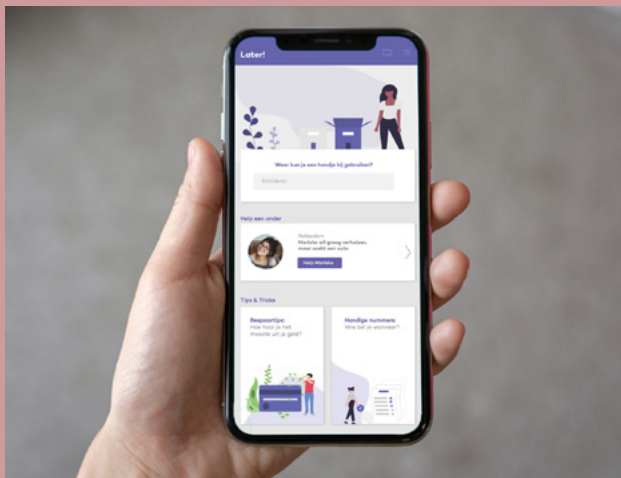
Lamp indraaien

De roomdivider is maar een van de uitkomsten van het onderzoek. Er zijn twee sporen gevolgd. Naast de behoefte aan rust en ruimte in de opvanglocaties, is ook ingezet op het voorkómen van dak- en thuisloosheid. De overgang tussen jeugdhulp en zelfstandig wonen is doorgaans een grote stap, zo bleek uit een intensief traject met uitstroomjongeren van jeugdorganisaties Cardea en Enver. Na alle hulptrajecten zijn jongeren geneigd rigoures te breken met de jeugdzorg, waardoor het risico bestaat om weer in een negatieve spiraal terecht te komen. En dan is het vaak moeilijk om opnieuw om hulp te vragen. ‘Ze hebben van thuis uit geen vangnet meegekregen, maar ook missen ze vaak heel gewone praktische vaardigheden,’ zegt Nienke van der Straten van Garage 2020. ‘Denk aan koken, een lampje indraaien, muren verven. Als niemand je dat ooit voorgedaan heeft weet je ook niet hoe dat moet.’

Verhuisapp

‘Ik schrok ervan hoe weinig vertrouwen deze groep jongeren in zichzelf en in de wereld hebben,’ zegt Van der Straten. ‘En omgekeerd heeft de wereld ook weinig vertrouwen in hen. Als het even misgaat, wordt het

stigma weer bevestigd, en de samenleving is niet erg vergevingsgezind.’ Om minder alleen te staan in die lastige overgangsfase, ontwierp Garage2020 samen met de jongeren een verhuisapp – Later! – die hun het ondersteunende netwerk kan geven dat ze missen. ‘Ik had niet verwacht ze zelf ook zoveel belang zouden hechten aan zo’n netwerk. Maar deelnemers gaven aan zich vaak eenzaam te voelen als ze op zichzelf gaan wonen. Met Later! kunnen jongeren het onderling oplossen. De app is een instrument waarmee je lotgenoten kunt vragen je een handje te helpen, bijvoorbeeld met dozen sjouwen of klussen. Maar je vindt er ook tips & tricks en checklists voor alles wat je moet regelen als je op jezelf gaat wonen, van een eigen zorgverzekering tot een lijst van handige nummers voor als het even tegenzit. Daarmee kan de uitstroom vanuit jeugdzorg verzachten. Van der Straten: ‘We zijn nu aan het testen en de eerste reacties zijn enthousiast. We hopen dat we de app samen met jeugdhulporganisaties kunnen doorontwikkelen.’

‘Ik schrok ervan hoe weinig vertrouwen ze in zichzelf en de wereld hebben’

VEREENIGING TER VERBREIDING DER WAARHEID

Wat we hebben gezien is dat van de dak -en thuisloze jongeren

zestig procent een achtergrond heeft in jeugdhulp.

Wij denken dat de uitstroom van jeugdzorg niet zo hard moet zijn.

Een jaar om op adem te komen

Social Design Studio Joes + Manon, De Regenboog Groep, Woningcorporatie Rochdale, Homebass Foundation en gemeente Amsterdam

Huidhonger was een van de woorden van 2020. De ontwerpers van studio Joes + Manon verbasterden het tot huishonger; dat wordt wat hen betreft het woord van het komende jaar. Met een kersverse BV bieden ze hypertijdelijke woonruimte aan economisch dakloze jongeren.

Kun je economisch dakloze jongeren een dak boven hun hoofd bieden op terreinen die slechts één of twee jaar beschikbaar zijn? Met die vraag van de gemeente Amsterdam, Woningcorporatie Rochdale en De Regenboog Groep gingen social designers Joes Janmaat en Manon Barendse aan de slag. 'Het leek zo simpel vanuit mijn ontwerpersblik,' zegt Janmaat: 'De ruimte is er, de wens is er en je spaart er crisisopvangkosten mee uit.' De praktijk bleek weerbarstiger. Het woud aan wet- en regelgeving bleek een fors vertragende factor. Bovendien laat de investering in nieuwe woningen zich

in zo'n korte tijd niet terugverdienen. Dat levert geen sluitende businesscase op voor gemeentes en woningcorporaties.

Stress

'In eerste instantie was het antwoord: nee, dat kan niet,' zegt Janmaat. Maar in de tweede fase van het project bleven ze doorzoeken naar manieren waarop het wél kan. Ze kanden het speelveld uit, gingen op anderhalvemeter tour langs flexwoningen, doken in juridische omweggetjes en spraken met bewoners, gebiedsontwikkelaars, vergunningsloketten en hun eigen specifieke doelgroep. Janmaat: 'Deze jongeren hebben geen zorgvraag voor de GGZ. Daardoor komen ze niet in aanmerking voor hulp bij huisvesting en vallen ze tussen wal en schip.' Dit wordt bevestigd door Hans Wijnands, directeur van de Regenboog Groep, een hulporganisatie met acht inloopvoorzieningen voor daklozen in Amsterdam. 'Sinds een jaar of vijf kloppen er steeds meer economisch daklozen bij ons aan. Een nieuwe groep die vaak door de kostendelingsnorm op straat komt te staan. Ze hebben geen ernstige psychische problemen, maar het geeft wel waanzinnig veel stress als je geen woning hebt en je je leven niet langer dan een week vooruit kunt plannen. Dan is het risico op verder afglijden groot.'

Adempauze

Precies dat wil het ontwerpteam voorkomen met het Huishongerproject: een preventief programma voor

hypertijdelijk wonen op braakliggende terreinen. In plaats van de permanente huisvesting die niet een-twee-drie te regelen is, gaat het uit van een adempauze op plekken die in afwachting zijn van een andere bestemming: een periode van een jaar waarin je met een dak boven je hoofd je leven op orde kunt krijgen. Wijnands: 'Een jaar is voor jongeren best lang. Daarmee win je tijd, het geeft de rust om een structurelere oplossing te kunnen vinden. Dat lukt niet als je elke dag bezig bent met het regelen van een slaapplek.'

Huishongerpakketten

Met verschillende scenario's of Huishongerpakketten hebben de ontwerpers hun ideeën in de week gelegd

bij mogelijke partners. Wat te denken van wonen in een bouwkeet, in circulaire off-grid tiny houses of op een festivalterrein? Via dat laatste concept kwamen ze in contact met Robert-Jan Glas van Homebass Foundation, een organisatie die bezig is met ‘festival based living’. ‘Festivalmensen zijn gewend om iets heel snel uit de grond te stampen, een aantrekkelijk programma neer te zetten en weer te vertrekken zonder een spoor achter te laten,’ aldus Janmaat. ‘Dat sluit goed aan bij onze ideeën.’

Cultuurdorpjes

Inmiddels zijn ze samen Huishonger BV aan het oprichten: een sociale onderneming die de spagaat van de gemeente en woningcorporaties op het gebied van woningnood wil oplossen. Als externe partij nemen zij het risico van de investering over. Ze bouwen binnen drie tot zes weken maximaal dertig hypertijdelijke huisjes op braakliggende terreinen, die binnen twee weken ook weer afgebroken en verplaatst kunnen worden. De grondgarantie – het uitzicht op een nieuw stuk grond

binnen de gemeente – wordt hiermee een minder grote horde: Huishonger BV kijkt over de gemeentegrenzen heen en vertrouwt erop elders weer een nieuwe plek te vinden. Door er cultuurdorpjes van te maken met een aantrekkelijk publiek programma wordt waarde toegevoegd aan terreinen door het hele land waar tot nog

toe niets mee gedaan werd. De preventieve werking bespaart de samenleving ondertussen veel maatschappelijke kosten en haalt ook nog eens de druk van de sociale huurmarkt.

Maatschappelijke winst

Alle betrokkenen zijn overtuigd van de maatschappelijke winst van het concept. Toch zijn er nog veel praktische vragen. Wie investeert in de aankoop van de huisjes, wie zorgt er straks voor dat de bewoners hun huur ook écht iedere maand gaan betalen, kunnen ze een adres krijgen om administratief weer boven water te komen en een uitkering aan te kunnen vragen? En is het haalbaar, zo'n hypertijdelijke ontheffing van het bestemmingsplan? Het mooie is dat er uitzicht is op een stukje grond voor een pilot met acht woningen, om al doende achter de antwoorden te komen.

Schaalbaar

De afspraken zijn nog niet helemaal rond maar de vooruitzichten zijn goed. Zowel Janmaat als Wijnands durven te zeggen dat er begin volgend jaar ergens in Amsterdam een pop-up minidorpje te vinden zal zijn. Wijnands geeft aan de Regenboog Groep een rol kan gaan spelen in de begeleiding van de mensen die er wonen en bij het innen van de huur: 'Je kunt heel veel regels bijmaken, maar je kunt er af en toe ook eentje overboord gooien, om ruimte te scheppen voor iets nieuws. Ik heb veel vertrouwen in het proces en in de manier waarop Joes + Manon dat met de gemeente aanpakken. Het model is herhaalbaar en schaalbaar, zodat deze pilot een opmaat is naar meer.' Janmaat: 'Daarom móet dit gewoon lukken. We zijn er bijna, maar ik ben pas blij als dat dorpje er echt staat.'

'Gooi af en toe eens een regel overboord'

huishonger

25

Als social design-studio hebben we al een aantal keer projecten gedaan rondom dak- en thuisloze jongeren.

Daar hebben we zelf ook erg gevoeld hoe makkelijk je eigenlijk zelf ook in zo'n situatie kan raken.

Manon Barendse
Joes + Manon

Je hebt gewoon pech.

Tijd voor een goed gesprek

TAAK, Building Conversation, Maria Barnas en gemeente Den Haag

Theo Tegelaers van TAAK, Lotte van den Berg van Building Conversation en schrijvend kunstenaar Maria Barnas besloten niet nóg een nieuw woonconcept te maken binnen het huidige systeem; liever scheppen zij de voorwaarden voor een systeemverandering.

Ze werden door de gemeente Den Haag gevraagd mee te denken over het verbeteren van de crisisopvang voor dak- en thuisloze jongeren. En ze kwamen met een vrij radicaal antwoord: er moet helemaal geen crisisopvang zijn. 'De crisisopvang is een onnoodzakelijk kwaad,' zegt Theo Tegelaers. Zo'n opvang kan geen veiligheid, geen privacy, geen rust bieden. Je hebt er een dak boven je hoofd, maar is dat wel een veilig dak? Het is in ieder geval niet een plek waar je terecht wilt komen als je in een acute crisis zit. Wij willen in het proces dat daaraan voorafgaat iets veranderen, zodat we die hele crisisopvang uit het traject kunnen slopen.'

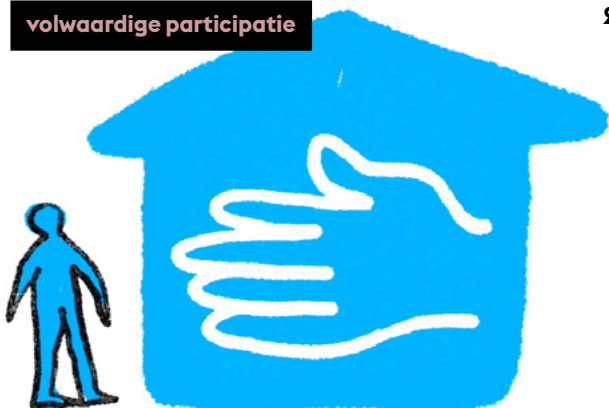

Systemfouten

In de eerste onderzoeksfase vond het team – waarvan alle leden een achtergrond in de kunst hebben – mooie voorbeelden van alternatieven voor de crisisopvang. Tegelaers noemt het experiment van het Bouwdepot met een basisinkomen voor jongeren, het streven naar sociale inclusie van Housing First en het project Onder de Pannen, dat nieuwe daklozen tijdelijk onderbrengt bij stadgenoten die een kamer over hebben. ‘Er zijn al zo veel goede ideeën aangedragen. Iedereen wil het probleem graag oplossen, maar kennelijk wil dat maar niet lukken. Er moet dus wel iets fout zitten in het systeem wat maakt dat jongeren in een kwetsbare positie daar zo lastig uit kunnen komen.’ In plaats van zelf met nóg een nieuw woonconcept te komen, besloten ze het over een andere boeg te gooien en op zoek te gaan naar die systeemfouten.

Overregulering

Ze bleven al snel haken aan het gebrek aan gelijkwaardige samenwerking tussen alle betrokkenen en het enorme pakket regels en voorwaarden die aan hulp krijgen en geven verbonden zijn. ‘Een dak boven je hoofd krijgen wordt voorwaardelijk gemaakt, terwijl het onvoorwaardelijk moet zijn,’ zegt Lotte van den Berg. Het team signaleert dat door de focus op efficiëntie, procesbewaking en controle op de naleving van regels, de menselijke maat uit het zicht lijkt te raken. Niet alleen voor degenen die tijdelijk een maatschappelijk vangnet nodig hebben, maar ook voor degenen die zorg willen bieden. Van den Berg: ‘In het huidige systeem

wordt een huis gezien als beloning voor goed gedrag. Terwijl een huis voor iedereen een onvoorwaardelijke basisvoorziening zou moeten zijn. Het niet krijgen van een huis lijkt een straf, waardoor deze jongeren in een slachtofferrol blijven zitten. En ondertussen draaien de zogeheten professionals aan de knoppen omdat 'zij wel weten wat goed is voor de ander'. Terwijl je dak- en thuisloze jongeren zelf ook als professional kunt zien: zij zijn de ervaringsdeskundigen.'

Gesprekkskunst

De rollen zoals ze nu worden ingevuld kunnen en moeten anders, luidt de conclusie. 'In plaats van het probleem op het bordje van de jongeren te schuiven, zullen we het als een probleem van ons allemaal moeten gaan zien,' aldus Tegelaers. Hij benadrukt dat de aanpak

integraal moet zijn en dat we daarbij af moeten van de huidige vastgeroeste verhoudingen. Alle betrokkenen zullen bereid moeten zijn kritisch naar hun eigen rol te kijken en open te staan voor een nieuw begrip van zorg. De taal die ze met elkaar spreken ziet hij daarbij als een sturend instrument. Geen verbetering van de crisisopvang dus, maar een voorstel om op een andere manier met elkaar in gesprek te gaan. Dat is waar Building Conversation in gespecialiseerd is. Lotte van den Berg noemt het communiceren vanuit een kunstenaarsattitude, met patroon doorbrekende manieren van spreken en denken. 'Wat als we het gesprek niet benaderen als een vaststaand iets, maar op verschillende manieren en vanuit diverse perspectieven met elkaar gaan denken en spreken? We kunnen veel beweeglijker en creatiever met elkaar omgaan.' De gemeente Den Haag staat ervoor open: zij zijn de eerste gemeente waar binnenkort een zeer diverse groep deelnemers samenkomt voor een dagprogramma.

Zere plek

Eind september gaan Haagse bestuurders, beleidsmakers, leidinggevenden, uitvoerenden, maatschappelijke zorgverleners, bewoners, ervaringsdeskundige jongeren, familieleden en naasten met elkaar praten over begrippen als 'thuis' en 'onvoorwaardelijkheid'. Onder begeleiding van Van den Berg en kunstenaar en schrijver Maria Barnas wordt gespeeld met verschillende gespreksmethodes. Zo wordt de deelnemers in

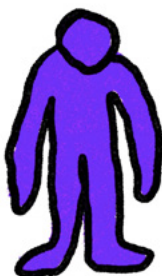

het 'Agonistische gesprek' gevraagd steeds een ander standpunt in te nemen in de discussie, om op een gegeven moment ook een positie in te nemen die totaal tegengesteld is aan hun eigen mening. Ook wordt er gekeken naar de momenten waarop het hapert, om de vinger op de zere plek te leggen. 'Uiteindelijk is het voor iedereen fijn als moeilijke momenten benoemd worden,' zegt Van den Berg. 'Daar worden gesprekken opener en eerlijker van.'

Het plan is om deze gesprekken in vijf gemeentes te gaan voeren. Na afloop van de gesprekstour worden de ervaringen gebundeld in een publicatie. Tegelaers: 'We hopen dat deelnemers en lezers zich erdoor laten inspireren iets te veranderen in hun dagelijkse praktijk en dat de onderlinge verhoudingen weer wat menselijker worden.'

**'De crisisopvang is een
onnoodzakelijk kwaad'**

Tuinieren met toekomstperspectief

Site Practice, Makkink & Bey en Le Far West

‘To plant a garden is to believe in tomorrow,’ zei Audrey Hepburn. De ontwerpers van het team ‘Woontuinen’ citeren haar graag bij de presentatie van hun concept. Zij willen thuisloze jongeren weer laten aanhaken bij het sociale leven door groen te gaan kweken bij clubs en verenigingen.

Dat er meer woningen moeten komen voor jongeren is duidelijk, zegt Anne Geenen van Site Practice. Toch waren de woningen niet het uitgangspunt van het plan dat dit architectenbureau samen met Makkink & Bey en Le Far West uitdacht. In plaats daarvan begonnen zij bij de directe omgeving: ‘Dat is nog belangrijker voor het thuisgevoel dan een dak boven je hoofd,’ aldus Geenen. ‘Een sociale gemeenschap dicht bij huis kan de stabiliteit bieden die kwetsbare, onthechte jongeren zo missen.’

Voetbalveld

Het instrument dat ze inzetten voor een betere hechting is het creëren van gezamenlijke tuinen op plekken waar al goede sociale netwerken zijn. Bij het voetbalveld of de tennisbaan bijvoorbeeld; plekken waar nog grond over is. Een ongebruikt stukje waar je in het klein kunt beginnen met een tuin die kan uitgroeien tot iets groters, waar buurtbewoners bij kunnen aanhaken en waar jongeren een plek vinden om te ontspannen, werken en wonen: de woontuin. ‘Nederland heeft een rijk verenigingsleven,’ stelt Geenen. ‘En die verenigingen zijn weer sterk verbonden met een gemeenschap, er is een groot sociaal verantwoordelijkheidsgevoel. Maar ondertussen hebben veel clubs ook moeite hun financiering rond te krijgen.’ De woontuinen spelen in op beide.

Win-win

Stel je voor: een paar enthousiaste clubleden beginnen samen met een buurtorganisatie of zorginstelling uit de wijk een tuin. Samen worden er gewassen gekozen waar je mee vooruit kunt: groente en fruit om in de kantine te verkopen, maar bijvoorbeeld ook lavendel en rozemarijn om zeep mee te maken. Door vervolgens zelf een werkplaats te bouwen waar de oogst uit de tuin in verwerkt wordt, kan een nieuwe routine ontstaan die oude patronen doorbreekt. Hiermee wordt de zelfredzaamheid van de jongeren gestimuleerd en kunnen tegelijkertijd inkomsten voor de club worden gegenereerd. De laatste stap in dit proces zijn de minimal

Werkplaats

/ zeep makerij
/ waserette

Wonen

/ Doelgroep

Starterswoning, plek voor jezelf binnen een sterk sociaal netwerk

Gemengde doelgroep geïnteresseerd in hergebruik

Zelfvoorzienend, mogelijkheid tot inkomen generen

van 2 tot 30 zelfstandige woonunits

Lokaal bepaald ontwerp
Gemaakt van structuurbeplanting: Hout

Schaalbaar
Zelf te bouwen

houses die ook eigenhandig – met wat professionele hulp – worden gebouwd met planten en vezelgewassen uit de tuinen, zoals hennep, vlas, stro en hout; biobased materialen waarmee je recht-door-zee en betaalbaar kunt bouwen. De jongeren zouden er tegen gereduceerde huur kunnen wonen in ruil voor het werk dat ze verrichten.

Natuurlijke verf

Het zijn nog maar ideeën voor nieuwe processen, die per locatie kunnen veranderen in een op maat gemaakt plan van aanpak, benadrukt Geenen. Zo zijn woontuinen niet gebonden aan sportclubs. Het team ziet ook mogelijkheden bij bijvoorbeeld oude molens in de stad die, op hun monumentale betekenis na, hun functie hebben verloren. Hier zou je tarwe kunnen verbouwen om brood van te maken, of smeerwortel en goudsbloem om natuurlijke verf van te maken. Echte streekproducten, lokaler kan haast niet, en dat concept heeft zich al bewezen: daar is een markt voor. De ontwerpers zien ook kansen voor kringloopwinkels, onder meer vanwege hun sterke sociale infrastructuur van vrijwilligers en korte lijntjes met instanties en gemeenten.

Bottom-up

‘De kracht van het concept is dat het bottom-up is en zeer schaalbaar,’ zegt Geenen. ‘Het begint bij een stukje grond en kan organisch uitgroeien tot een

aantrekkelijke plek voor ontmoeting in de buurt'. Het stukje land voor een pilot hebben ze nog niet gevonden, maar ook dat is een proces dat zich niet laat opjagen. 'Het idee ligt er en heeft de potentie aan te haken bij andere ontwikkelprojecten. We zoeken nu via ons eigen netwerk naar een mogelijkheid om een beginnetje te maken, hoe klein ook. De manier om het concept door te ontwikkelen is het op het juiste moment gewoon gaan dóen en zien waar dat toe leidt.'

'We zoeken naar het juiste moment om het gewoon te gaan doen'

Wij hebben in het team voor dak- en thuisloze jongeren het concept Woontuinen ontwikkeld.

Wij zijn uit gegaan van het hechten van deze groep aan bestaande netwerken.

Dat het verbinding krijgt met de plek en het netwerk.

Wonen

/ Doelgroep

Starterswoning, plek voor sterk sociaal netwerk.

Gemengde doelgroep-gelukkig

Zelfvoorzienend, mogelijk

van 2 tot 30 zelfstandige w

Lokaal bepaald ontwerp

Gemaakt van structureel

Schaalbaar

Zelf te bouwen

Werken aan je identiteit

Being a Designer en Personal Architecture

Je eigen fundament verstevigen en tegelijkertijd geld verdienen om huur te kunnen betalen. Dat kan in de ID Factory. Wat jongeren zelf ervaren als ‘bemoeizorg’, wordt hier verruild voor iets anders: een kans om voor zichzelf te leren zorgen en op eigen kracht door te gaan.

‘Eigenlijk ben ik productontwerper,’ zegt André Weenink van Being a Designer, ‘maar de laatste jaren ben ik meer geïnteresseerd geraakt in sociale processen. Er zijn goede producten genoeg, maar nog te veel processen die niet goed lopen.’ Samen met de architecten van Personal Architecture werkten ze een concept uit waarmee jongeren in de knel fundamentele vaardigheden kunnen aanleren om volwaardig mee te draaien in de maatschappij. ‘Bij veel van de dak- en thuisloze jongeren waar het Actieprogramma aan refereert, is het misgegaan in de opvoeding,’ zegt Weenink. ‘Zij moeten het met een gammal fundament doen. En daar kun je nou eenmaal lastig op bouwen. Als je je niet gewild en overbodig voelt, is het moeilijk om vooruit te komen in het

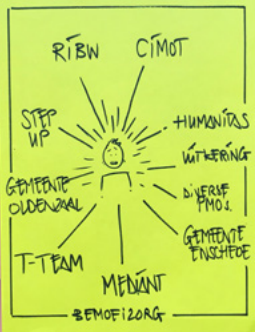
leven. Ons programma is in feite een instrument om het probleem bij de basis aan te pakken en deze jongeren weer een gevoel van eigenwaarde te geven.'

Versnipperde hulp

In de ID Factory krijgen zij een kans alsnog te leren wat ze in hun opvoeding gemist hebben. Het programma behelst een combinatie van wonen, leren en werken, met als cruciaal ingrediënt dat de jongeren betaald worden voor de klussen die zij doen. Weenink: 'Een belangrijke sleutel ligt in verantwoordelijkheid leren nemen voor het eigen welzijn. Werken voor je geld, zelf de huur betalen, daar trots op kunnen zijn en een volgende stap nemen.' Toen de gemeente Enschede een leegstaand schoolgebouw aanbood om het concept op toe te spitsen, begon de analyse van de lokale context. De architecten brachten de wijk en de mogelijkheden van het pand in kaart, de social designers doken in het bestaande hulpverleningstraject in Enschede. 'Dat blijkt in heel veel verschillende stukken te zijn opgeknipt. Eén jongere heeft soms met wel tien verschillende partijen te maken, dat is vrij verwarrend. Iedere instantie moet een target halen, waardoor jongeren het vaak ervaren als bemoeizorg. En toch is er uiteindelijk niemand die de centrale verantwoordelijkheid op zich neemt.'

Silverback

Dat moet anders in de ID Factory, waar dakloze jongeren een woonplek krijgen in een soort studentenkamer. Door hen al mee te laten werken aan het opknappen

van het pand ontstaat een gevoel van eigenaarschap; door daar loon voor te ontvangen, ontstaat een gevoel van autonomie. Vanuit hun nieuwe thuis gaan ze betaald werk verrichten in de wijk. Dat kan van alles zijn: van de groendienst van de gemeente tot het onderhouden van de riolering of het opzetten van een eigen koeriersdienst. Al doende werken de jongeren aan hun eigen identiteit. Ze kunnen hun ‘groeiachterstand’ hier als het ware inhalen. Er is een leerwerkprogramma, dat hen in staat stelt zich te ontwikkelen van leerling tot teamleider. ‘Het is de bedoeling dat hier wél een centrale aansturing is,’ zegt Weenink. ‘Iemand met een vergelijkbare achtergrond, die zich eraan heeft ontworsteld en die de groep als een soort ‘silverback’ leidt.’

Effectief boos

Door gewoon aan het werk te gaan wordt vanzelf duidelijk welke vaardigheden deelnemers missen. Het gaat ongetwijfeld een keer mis, schrijven de ontwerpers

in hun plan, en waarschijnlijk wel meer dan eens: ‘Ze raken bijvoorbeeld gefrustreerd in plaats van effectief boos, ze schamen zich voortdurend, zijn bang voor conflicten of fundamenteel onzeker over zichzelf. Maar fouten zijn om van te leren. Naast inhoudelijke werkbegeleiding worden de jongeren daarom getraind in cognitieve procesvoering. In op maat gemaakte trainingen leren ze emoties te sturen in plaats van gestuurd te worden door emoties.’

Systemeverandering

Gaandeweg kan de ID Factory uitgroeien tot een BV waarin jongeren medeverantwoordelijk zijn voor de winst. ‘Je komt er binnen met een slecht verhaal en vertrekt met een goed verhaal,’ zegt Weenink. Bij ontbreken van een potje vanuit de gemeente is het project

in Enschede niet uitgevoerd, maar dat heeft de ontwerpers niet ontmoedigd. Ze onderzoeken nu of ze het in hun eigen stad Rotterdam van de grond kunnen krijgen. 'We proberen het dit keer zonder subsidie. Ik geloof namelijk in het concept. De ID Factory kan een model zijn voor een grotere beweging; uiteindelijk zoeken we naar een ingang voor een systeemverandering.'

'Je komt binnen met een slecht verhaal en vertrekt met een goed verhaal'

We hebben gezien dat veel jongeren die te maken hebben gehad met het fenomeen van dak -of thuisloosheid

geen verhaal hebben over wat ze nou precies kunnen, wat ze doen,

waar ze goed in zijn en wat hun ambities zijn voor de toekomst.

Nog maar het begin

Het voorkomen van jongerendakloosheid staat al jaren op de agenda. Toch is het nog altijd niet gelukt dit nijpende maatschappelijke probleem structureel op te lossen; anno 2021 zijn er naar schatting 12.600 zwerfjongeren in Nederland. En de impact van COVID-19 is hierin nog niet eens meegenomen. Dat dit cijfer zo snel mogelijk naar nul moet worden teruggebracht staat buiten kijf. Dat was ook de ambitie van staatssecretaris Paul Blokhuis, die in najaar 2018 het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren aankondigde. De vraag is vooral hoe we dit nu wel voor elkaar gaan krijgen. Er zijn eerder dergelijke programma's geweest en toch zijn we er nog lang niet. De problematiek is zo gelaagd en complex dat we het met de huidige aanpak en binnen het huidige systeem niet voor elkaar krijgen. We zullen het dus anders moeten gaan aanpakken. Wij zien de structurele inzet van ontwerpkracht als een kansrijk onderdeel van die nieuwe aanpak.

De kracht van de vijf voorbeelden in deze uitgave zit hem niet in het zoveelste rijtje mooie ideeën, maar in de nieuwe benadering die daar-

achter schuilt: een andere manier van bevragen, kijken en werken. Het werkveld rondom dak- en thuisloze jongeren – en eigenlijk het hele sociale domein – zit boordevol aannames. We zitten er zo diep in met zijn allen dat we niet geneigd zijn die aannames opnieuw te bevragen en te onderzoeken. En dat is nou juist iets waar ontwerpers van nature goed in zijn. Waarom is er een wet die er vanuitgaat dat ouders altijd financieel (kunnen) bijspringen voor hun kinderen in de leeftijd van 18-20 jaar en de bijstand van € 255 zullen aanvullen? Waarom moeten jongeren in een kwetsbare positie die contact zoeken met de gemeente omdat ze geen inkomen hebben nog eens vier weken gaan zoeken naar werk voordat hun vraag behandeld wordt? Waarom lossen we de wooncrisis alleen op met meer woningen bouwen?

Het zijn dit soort vragen die het probleem naar het niveau van de hele samenleving brengen. Want dakloosheid onder jongeren is geen probleem van de zorg of het ministerie van VWS alleen, maar van ons allemaal. De vertaling van beleidstaal naar alledaagse begrippen en visuele voorbeelden, zoals ontwerpers gewend zijn, helpt dat duidelijk te maken. Waar wij zelf als netwerkers voortdurend alles en iedereen aan elkaar willen verbinden, bijt een ontwerper zich vast in een deel van het geheel, om dat los van de politieke context te ontleden, doorgronden en begrijpelijk te maken voor een veel breder publiek. Geld verdienen om de huur te kunnen betalen, even rust aan je kop, tijd nodig hebben om je leven op orde te brengen: daar kan ieder-

een zich iets bij voorstellen. Door de overleefstand van thuisloze jongeren te vergelijken met een burn-out, wordt het voelbaar. Ook 'anders kijken' wordt haalbaar op het moment dat je het verandert van een vaag begrip in een simpele suggestie: in plaats van je blind te staren op dat dak boven je hoofd, kun je ook kijken naar wat buitenshuis een gevoel van thuis kan geven. Een tuin om samen iets in te laten groeien bijvoorbeeld.

De hier gepresenteerde ideeën zijn nog maar het begin. Het zijn geen oplossingen maar denkrichtingen. Zie het als prikkels om ons uit een beperkend, op controle gericht systeem te trekken. Het is uiteindelijk niet de bedoeling dat de ontwerpsector de positie van 'leuke ideeën-machine' inneemt, het gaat erom van idee tot radicale verandering te komen. Laten we eens een wet kraken, wat regels de prullenbak in krijgen en het politieke gesprek op een andere manier gaan voeren, opdat er echt iets in beweging komt.

Als Stichting Zwerfjongeren Nederland roepen wij de overheid op om ontwerpers een grotere rol te geven bij het voorkomen en bestrijden van dakloosheid. Ontwerpers kunnen de aannames van politici en beleidsmakers op een creatieve manier ter discussie stellen en hen meenemen naar andere oplossingsstrategieën. Wij pleiten er dan ook voor hun een strategische positie te geven binnen het bestuurlijke systeem. Creëer een baan voor een ontwerper bij VWS voor de borging en doorontwikkeling van

het Actieprogramma D&TJ en zet een creatieve omdenker in het kabinet. En ontwerpers: zorg ervoor dat je niet in- en uitvliegt vanaf de zijlijn met steeds weer een eigen nieuw idee, maar claim die strategische positie om meer impact te kunnen maken.

De systeemverandering die we nodig hebben vraagt om een integrale, structurele aanpak. Het Actieprogramma heeft het aantal dak- en thuisloze jongeren weliswaar niet naar nul teruggebracht, maar we zijn heel blij met de aanzet die hiermee opnieuw gedaan is. Het bed is opgeschud, er is een momentum om nu wel bij structurele oplossingen uit te komen. Laat dat dit keer niet voorbijgaan.

Hella Masuger & Marleen van der Kolk
Stichting Zwerfjongeren Nederland

Stichting Zwerfjongeren Nederland behartigt de belangen van dak- en thuisloze jongeren in Nederland. Deze onafhankelijke netwerkorganisatie activeert overheden, ambtenaren, politiek en organisaties om jongerendakloosheid te voorkomen. Het aanjagen van dit programma van het Stimuleringsfonds is daar een voorbeeld van.

Meer dan een dak boven je hoofd; nieuwe woonconcepten voor dak- en thuisloze jongeren

is een publicatie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. Deze uitgave presenteert de onderzoeksresultaten van het programma 'Nieuwe woonconcepten voor dak- en thuisloze jongeren' dat het fonds uitvoerde op initiatief van Stichting Zwerfjongeren Nederland en in opdracht van de ministeries van VWS en OCW.

Redactie

Tabo Goudswaard
Martijn Kerkmeijer
Willemijn de Jonge
Anneloes van der Leun

Projectteksten

Willemijn de Jonge

Beeld

Deelnemende ontwerpteams

Films

Robbie Redactie

Ontwerp

Studio van Onna

Drukker

Drukwerkdeal

Met dank aan

Alle betrokken partners, ontwerpers en adviseurs die zich hebben ingezet om dit programma tot een succes te maken:

Garage 2020, Khani architecten, A SENSE OF, Cardea, Enver en Opvangcentrum Elandsstraat
Joes + Manon, De Regenboog Groep, Rochdale, Homebass Foundation en de gemeente Amsterdam
TAAK, Building Conversation, Maria Barnas en de gemeente Den Haag
Being a Designer en Personal Architecture
Site Practice, Makkink & Bey en Le Far West
Hella Masuger, directeur Stichting Zwerfjongeren Nederland
Marleen van der Kolk, Bouwdepot/Stichting Zwerfjongeren Nederland
Marcel Musch, TU/e Urban Labs
Marieke Kleiboer, directeur Maatschappelijke Ondersteuning VWS
Gery Lammersen en Britt Starren, VWS
Freek Ingen Housz, OCW
Floris Alkemade, voormalig Rijksbouwmeester, voorzitter College van Rijksadviseurs
Iris Thewessen en Nynke Bellinga-Gerding, Atelier Rijksbouwmeester

Petra Meijboom, programmamanager Rijksvastgoedbedrijf
Manuel van der Hoek, Instituut Publieke Waarden
Sadik Harchaoui, Chef de Mission Society Impact
Gemeente Enschede
Pakhuis de Zwijger
Jetske van Oosten
Flor Laurens
Sophia Twigt

Adviseurs

Femke Feenstra, Gortemaker Algra Feenstra
Joris Kramer, And The People
Frank van Steenberg, Drift
Linda Zengerink, U-2B Heard!

Uitgever

Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

info@stimuleringsfonds.nl
www.stimuleringsfonds.nl

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie is het cultuurfonds voor vormgeving, architectuur en digitale cultuur. Met de ondersteuning van bijzondere en vernieuwende projecten, onderzoek en activiteiten van ontwerpers, makers en culturele instellingen draagt het fonds bij aan de kwaliteit van de professionele ontwerppraktijk. De wisselwerking tussen cultuur, maatschappij en economie speelt hierbij een belangrijke rol.

© Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, 2021

Alle rechten voorbehouden. Het is niet toegestaan om de tekst of een deel daarvan zonder toestemming van de uitgever en/of copyrighthouder(s) te downloaden of door te sturen/verspreiden, anders dan voor strikt persoonlijk, individueel gebruik.

We hebben ons best gedaan om auteursinformatie van de gebruikte illustraties en foto's te achterhalen en te vermelden. Partijen die toch menen bepaalde wettelijke rechten te kunnen claimen, kunnen contact opnemen met de uitgever:
info@stimuleringsfonds.nl